Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

XX asrning 20-30-yillarida O‘zbekistonda muzey va kutubxonalarning siyosiy-g‘oyaviy tarbiya o‘choqlariga aylantirilishi

Zohidjon Rasulovich Isomiddinov*
Farg‘ona viloyati, Bag‘dod tumani 2-IDUM direktori
✉ isomiddinovzohidjon221@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada 1920–1940-yillarda O‘zbekistonda muzey, kutubxona va boshqa madaniy-ma’rifiy muassasalarning shakllanishi va rivojlanishi yoritilgan. Muzeylar faoliyati, tarixiy-madaniy merosning saqlanishi, kutubxonalar tarmog‘ining kengayishi va aholining madaniy saviyasini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, sovet mafkurasining madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatiga ta’siri ham ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar

muzey, kutubxona, madaniyat, ma’rifat, tarixiy meros, milliy qadriyatlar, madaniy-ma’rifiy muassasalar, sovet mafkurasi.

DOI: 10.5281/zenodo.23281720

KIRISH

Kommunistik mafkuraning keng miqyosda yoyish rejalarini amalga oshirishda bolsheviklar rahbariyati muayyan tarzda ommaviy madaniy-ma’rifiy va siyosiy tarbiyaviy ishlar olib borishga muhim ahamiyat bergan. Aholining siyosiy-g‘oyaviy qarashini madaniy saviyasini oshirishda muzeylar ham muhim rol o‘ynagan. 1939-yilga kelib respublikada muzeylar soni 17 ta ga yetib, shundan 1 tasi tarix muzeyi, 12 tasi o‘lkashunoslik muzeyi, 1 tasi tabiiy ilmiy muzey, 1 tasi san’atshunoslik muzeyi, 2 tasi tarmoq muzeylari bo‘lgan va ular o‘sha vaqtda 800 mingdan ziyod tomashabinga xizmat ko‘rsatgan[1, c13].

Muzeylarning istisnosiz barcha eksponatlari partiyaning markscha-lenincha yo‘l-yo‘riqlaridan kelib chiqib, sinfiy tamoyil bo‘yicha joylashtirilgan. Bundan ko‘zda tutilgan maqsad xalq ommasining kuch-g‘ayratini sotsialistik jamiyat barpo etishga safarbar qilishdan iborat edi.

1929-yilda S.M. Dudin Buxoro, Samarqand, Xo‘jand, Farg‘ona, Namangan, Marg‘ilon, Qo‘qon, Shahrisabz va Kitob shaharlaridan qadimgi yodgorliklarni yig‘ib markazga olib ketgan. Ular xilma-xil bo‘lib, o‘zbek xalqining hayot tarzi va ma’naviyatini, did va qobiliyatini namoyon qiluvchi yodgorliklardan iborat bo‘lgan. 50 tadan ortiq kolleksiyadan iborat bu buyumlar 100 minglab yodgorliklarni o‘z ichiga olgan.

1937-yilda Toshkentdan 157 tadan ortiq noyob buyumlar, 1938-yilda Toshkent, Buxoro, Shahrisabz, Xiva va Andijon muzeylaridan 381 ta noyob etnografik yodgorliklar olib ketilgan. Turkiston durdonalarining eng katta qismi Rossiyaning eng yirik madaniy xazinasi bo‘lmish Ermitajga keltirilgan[2, 398-b].

1933-yil Toshkentda bo‘lib o‘tgan muzey xodimlarining birinchi konferensiyasida muzey xodimlarini tayyorlash vazifasi qo‘ygan. Bu davrda muzeylarda yetarli ish tajribasiga ega bo‘lgan xodimlar kam bo‘lib, ularning aksariyati o‘zlari bajarib turgan lavozimga mutlaqo to‘g‘ri kelmas edi.

Bu yillarda tarix va san’at muzeylari, Toshkentdagi tabiat, Samarqanddagi tarix-o‘lkashunoslik, Farg‘onadagi o‘lkashunoslik muzeylari, ekskursiyalar, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va boshqa mavzularda ko‘chma ko‘rgazmalar tashkil etish yo‘li bilan mehnatkashlar ommasini qamrashga harakat qilgan[3].

Ko‘rgazmali tashviqot ishlari kommunistik partiyaning sotsialistik qurilish sohasidagi siyosatini targ‘ib qilishga qaratilgan edi.

Respublika tarix muzeyi o‘zining boy fondiga ega bo‘lib, uning ekspozitsiyalari O‘zbekiston xalqlarining eng qadimiy davrlardan boshlab to XX asrning 40-yilgacha bo‘lgan tarixini aks ettirar edi.

Samarqanddagi tarix-o‘lkashunoslik muzeyida Alisher Navoiy tavalludining 500-yilligiga bag‘ishlangan yubiley ko‘rgazmasi tashkil etilgan[4]. Ko‘rgazma 3 bo‘limdan iborat bo‘lib, birinchi bo‘limda mo‘g‘ullarning O‘rta Osiyoni zabt etishi, O‘rta Osiyo xalqlarining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashi aks ettirilgan. Shuningdek, unda XIII–XIV asrlardagi madaniyat namunalari o‘z ifodasini topgan. Ikkinchi bo‘lim Amir Temur va temuriylar davlatini, o‘sha davrdagi me’morchilik, badiiy hunarmandchilikni namoyish etgan. Tomoshabinlar buyuk munajjim va davlat arbobi Ulug‘bek hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan materiallar bilan ham tanishgan. Eskpozitsiyaga Yevropada ishlangan gravyura asarlari qo‘yilgan bo‘lib, ularda Ulug‘bek taniqli munajjimlar davrasida aks ettirilgan.

Uchinchi bo‘limning ko‘pgina eksponatlari Navoiy davrini aks ettirishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Alisher Navoiyning Samarqandda bo‘lgan davriga alohida o‘rin berilgan. Bo‘limda “Alisher Navoiy – shoir, insonparvar, davlat arbobi” mavzusiga oid ekspozitsiya asosiy o‘rin egallagan. Stendlarda shoir asarlarining qo‘lyozmalari va Navoiy zamondoshlarining suratlari qo‘yilgan.

O‘zbekistonda ommaviy kutubxonalarning rivojlanishi va ulardagi kitoblar soni yil sayin o‘sib borgan bo‘lsa ham, ularning aksariyati moslanmagan bino va xonalarda joylashtirilgan, kitob fondi nihoyatda kambag‘al bo‘lib, kitobxonlarning ehtiyojlarini qondira olmaydigan darajada bo‘lgan. Umuman hisob-kitoblarga qaraganda, Respublikada o‘sha davrda har 100 aholiga 34 ta kitob to‘g‘ri kelgan. Buning ustiga kutubxona ishlari ayniqsa, qishloqda to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmagan, kutubxonachilar esa maxsus ma’lumotga ega emas edi. Bu hol aholiga kutubxona xizmati ko‘rsatishni jiddiy yaxshilashni talab qilar edi .

Bu paytda 1870-yilda tashkil etilgan O‘zbekiston Davlat xalq kutubxonasi respublikaning markaziy kutubxonasi bo‘lib, unga keyinroq Alisher Navoiy nomi berilgan. Ushbu yerda kutubxona ishining nisbatan maqbul darajada tashkil etilganligi, uning kutubxonachilik ishini yuritish masalalari yuzasidan uslubiy materiallar bilan yetarli ta’minlanganligi, mazkur kutubxona jamoasining amaliy yordami ko‘p jihatdan, tuman va qator idoraviy kutubxonalarda ishni muvaffaqiyatli yaxshi yo‘lga qo‘yishga yordam bergan.

1937-yil 27-martda O‘zbekiston hukumati qabul qilgan “Respublikada kutubxonachilik ishi to‘g‘risida”gi qarorda kutubxona ishini yaxshilash, kutubxonachilar saviyasini oshirish chora-tadbirlari belgilab berilgan[5].

Shundan keyin ikkita respublika, beshta viloyat va o‘nlab tuman kutubxonalari tashkil etilib, kutubxonashunoslik hamda bibliografiya bo‘yicha respublika uslubiy kabineti va kutubxonachilik texnikumi ochilgan. Termiz, Qarshi va Urganchda viloyat kutubxonalari uchun yangi binolar barpo etilgan[6]. Ayni vaqtda mavjud kichik kutubxonalar bir-biriga qo‘shib, yiriklashtirilib yaxshi binolarga joylashtirilgan va natijada, 1940-yilda O‘zbekistonda 1792 ta ommaviy kutubxona ishlab turgan, ulardagi kitob va jurnallar soni 25553 ming nusxani tashkil etgan. Mazkur kutubxonalarning 1295 tasi qishloq joylarda bo‘lib, ulardagi kitob fondi 974 ming nusxadan iborat bo‘lgan[7, C-226]. 1940 -yilda respublikaning qishloq joylarida 3813 ta qizil choyxona va 300 ga yaqin qiroatxona mavjud bo‘lgan[8].

Bu vaqtda yil sayin maktablardagi kutubxonalar ham ko‘payib borgan va 1938–39- o‘quv yili boshlarida O‘zbekiston maktablarida 1845 ta kutubxona bor bo‘lib, ulardan 672 tasi boshlang‘ich maktablarda, 919 tasi yetti yillik va 254 tasi to‘liq o‘rta maktablar huzurida ish olib brogan[9]. Ularning barchasida jami bir million nusxaga yaqin kitob zaxirasi mavjud edi.

Garchi, statistika ma’lumotlari respublikadagi kutubxonachilik ishining muvaffaqiyatlaridan dalolat bersa ham, o‘sha vaqtdagi 6,4 milliondan ortiq respublika aholisining kutubxona xizmati bilan to‘la va sifatli ta’minlangan deb bo‘lmaydi. Chunki, aksariyat, ayniqsa, qishloq joylarida kutubxonalar talablarga javob bermagan. Ularning binolari moslashmagan, moddiy bazasi yetarli emas, kitob fondlarida zarur kitoblar hamisha topilavermas, kutubxonachi ixtisosiga ega kadrlar nihoyatda oz, kutubxona xodimlari mehnatiga juda kam haq to‘langan.

Biroq, shunga qaramay, kutubxonalar iloji boricha ko‘proq madaniy-ommaviy tadbirlar o‘tkazishga

harakat qilgan.

Respublikaning yangidan tashkil etilgan barcha oliy o‘quv yurtlarida fundamental kutubxonalar, talaba va ilmiy xodimlar uchun o‘quv zallari ochilib, faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. 1939–1940-yillarda Respublikadagi oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot intitutlariga qarashli 85 ta maxsus kutubxonada 2,6 mln. nusxa kitob va jurnal bor edi[10]. Shuningdek, respublikaning mahandis-texnik xodimlari kuch-g‘ayrati bilan 40 dan ortiq ilmiy-texnikaviy kutubxonalar tashkil etilgan. 1933-yilda Fanlar qo‘mitasining asosiy kutubxonasi, 1935-yilda Respublika sog‘liqni saqlash komissarligi ilmiy-tibbiyot kutubxonasi ochilgan. Shuningdek, tarmoq ilmiy-tadqiqot institulari sanoat korxonalari huzurida ham kutubxonalar tashkil etilib faoliyatlari yo‘lga qo‘yilgan.

Respublika Davlat xalq kutubxonasi fondida O‘rta Osiyo, shu jumladan, O‘zbekiston xalqlari o‘tmishini o‘rganish uchun boy va nihoyatda qimmatli qo‘lyozmalar hamda adabiy manbalar to‘planib, uning huzurida ilmiy va maxsus kutubxonalar ishini muvofiqlashtiruvchi assotsiatsiya tashkil etilgan.

Samarqanddagi respublika sovet-partiya maktabi ham madaniy-ma’rifiy muassasalar xodimlarining muayyan qismini tayyorlashda ishtirok etgan[11]. Madaniyat muassasalari uchun kadrlar Toshkent Davlat konservatoriyasi, pedagogika texnikumlari, olti oylik pedagogika kurslari, xotin-qizlar ma’rifiy xodimlarning bir yillik respublika kurslarida tayyorlangan.

Urush arafasida mamlakatda madaniy-oqartuv muassasalari-kutubxonalar (2534 ming dona kitob fondiga ega bo‘lgan 1774 ta), madaniyat uylari va klublar (2804 ta), teatrlar (45 ta dramatik, musiqiy va opera teatrlari), kinoteatr (624 ta), muzeylar (17 ta), kinostudiya va radioeshittirish tarmoqlari faoliyat ko‘rsatib, ayni vaqtda, kitob, jurnal va gazetalarning ommaviy nashri va shular yo‘nalishlaridagi boshqa ishlar o‘ziga xos yo‘lga qo‘yilgan edi.

Respublika madaniy-oqartuv muassasalari-kutubxonalar, klub, muzey, madaniyat uylari, qizil choyxonalar, ommaviy targ‘ibotning xaqiqiy markazlariga aylanib, xalq orasida qiziqarli ko‘rgazmali qurollar bilan ta’minlangan targ‘ibotchilarning jonli nutqlari vositasida ommani g‘oyaviy-siyosiy tarbiyalashda, kishilar ongiga g‘alaba bo‘lgan ishonch ruhini singdirishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

Bundan tashqari, madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyati kommunistik partiya tomonidan rejalashtirib beriladigan, O‘zbekiston qaerda, qanday klub yoki kutubxona quradigan bo‘lsa, markazdan ruxsat oladigan qilib qo‘ygan. Ushbu muassasalarda kadrlar tayyorlash qattiq nazoratga olinib, ularga talantli yoshlar emas, balki “siyosiy-g‘oyaviy tarbiya”ga moyil ishchi-dehqonlar farzandlarigina qabul qilingan.

Yozuvchilar, rassomlar, bastakorlar faoliyatiga, madaniy-ma’rifiy ishlarga siyosiy-g‘oyaviy tus berish natijasida boy milliy-madaniy boyliklardan foydalanishga ruxsat etilmagan. Masalan, xalq askiya san’ati, lapar, Navro‘z, Qurbon hayiti bayramlarini eskilik sarqiti sifatida ko‘rib, ularni o‘tkazishga qarshi chora-tadbirlar ko‘rilgan.

Madaniy-ma’rifiy ishlar asosan sovet tuzumini, kommunistik partiyaning “dono rahbarligi”ni, Stalin shaxsini maqtashga yo‘naltirilgan. Chet mamlakatlardagi madaniy yutuqlar “burjua madaniyati” deb qoralangan va “ulardan ogoh bo‘lish” targ‘ib etilgan. Natijada hukmron va mustabid kommunistik tartibot O‘zbekistonda madaniyatning to‘laqonli, keng, erkin taraqqiyotiga yo‘l bermagan.

Sovetlar davrida madaniy-ma’rifiy muassasalar kompartiyaning siyosiy-g‘oyaviy tarbiya o‘choqlariga aylantirilib, bolsheviklarning manfaatlariga xizmat qilgan. Bunda asosiy maqsad insonlarga madaniy xordiq chiqarishga sharoit yaratish, ularning dunyoqarashni kengaytirish, bilimlarini oshishiga ko‘maklashishdan iborat bo‘lmasdan, sovet mafkurasining keng yoyishdan iborat bo‘lgan. Shu boisdan bolsheviklar bor e’tiborni madaniy-ma’rifiy muassasalar-klublar, xalq va ishchilar uylari, qiroatxonalar, qizil choyxonalar, qizil o‘tovlar va kutubxonalarni barpo etishga qaratdi. Va buni ro‘yobga chiqarish uchun qisqa muddat ichida bir necha sotsialistik kutubxonalar, katta-kichik kulublar, juda ko‘plab qizil choyxonalar, yuzlab qiroatxona va boshqa muassasalar barpo etdi. Bularning barchasini o‘z manfaatiga xizmat qilishga chorladi. Bunda eng avvalo respublikaning qishloq va shaharlarida kutubxonalar barpo etib, ularni bolsheviklar g’oyalari tarannum etilgan adabiyotlar bilan to‘ldirdi. Mavjud kutubxonalar xususan, O‘zbekiston Davlat xalq kutubxonasi (*hozirgi Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona-I.Z.*) yetakchi maskanga aylanib, barcha qolgan kutubxonalar undan andoza oldi. Bu vaqtda shaharlarga nisbatan qishloqlarda ko‘proq kutubxonalar qurilib, go‘yoki sovet hukumati

qishloqlarning oddiy mehnatkash aholisi yaxshi dam oishi uchun sharoit yaratib berayotgandek edi. 30-yillarda yangidan ochilayotgan barcha oliygohlar, ilmiy tekshirish institutlari qoshida ularning kutubxonalari ham barpo etildi. Ular sohaga oid kitoblar bilan birga sho‘ro mafkurasini targ’ib qiladigan adabiyotlar bilan to‘ldirildi. Biroq, aslida bu muassasalar sovet hukumatining madaniy targ’ibot maskaniga aylangan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1..Культурное строительство в СССР. –М. –Л. Госполитиздат, 1940. – С.13.

2.Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. - Т., Шарқ, 2001. -398-б.

3.O‘zbekiston Milliy arxivi, 94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 1499-ish, 7-8-varaqlar.

4.Правда Востока, 1941, 1 марта.

5.O‘zbekiston Milliy arxivi, 737-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 2654-ish, 7-varaq.

6.O‘zbekiston Milliy arxivi, 58-jamg‘arma, 16-ro‘yxat, 1679-ish, 2-varaq.

7.Народное хозяйство УзССР за 50 лет. Сб. стат. материалов. -Т., 1967, С.-226.

8.O‘zbekiston Milliy arxivi, 34-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 17-ish, 40-41-varaqlar.

9.Основные показатели выполнения народно-хозяйственного плана УзССР. – Т.: 1939. – С. 56.

10.O‘zbekiston Maktab va maktabgacha ta’lim vazirligi arxivi, Maorif xalq komissarligi materiallari 76 A-ish 70-varaq.

11.O‘zbekiston Milliy arxivi, 58-jamg‘arma, 16-ro‘yxat, 254-ish, 66-67-varaqlar.